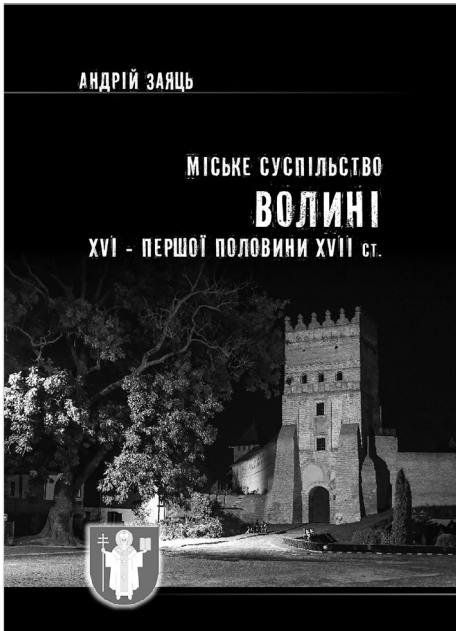

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Заяць А.

**Міське суспільство Волині XVI –
першої половини XVII ст. –
Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2019. –
582 с. + вкл.**

Українська історіографія ранньомодерної доби збагатилася ґрунтовною монографією. Її автор – знаний дослідник історії волинських міст – оприлюднив у цій книзі результати своїх багаторічних пошуків. Тематично праця стала продовженням попередньої студії фахівця «Урбаністичний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.» (2003 р.) і присвячена вивченню соціальних і правових явищ у міському суспільстві Волині зазначеного періоду. Крізь призму велико-

го документального масиву історик представив широку панораму суспільних відносин у тогочасних волинських містах: управління, судочинство, особливості розвитку міської громади.

Книга складається зі вступу, шести розділів (поділених на низку підрозділів), висновків і додатків. У першому підрозділі першого розділу (с.7–45) здійснено огляд української та іноземної історіографії, відзначено вагомий внесок попередників у висвітлення порушеної проблематики, яка, однак, в окреслених хронологічних межах цілісно ще не розглядалася. Другий підрозділ – це аналіз рукописних джерел, опрацьованих і введених до наукового обігу автором. Основою джерельної бази дослідження стали головним чином матеріали судово-адміністративного походження – володимирські, кременецькі та луцькі ґродські й земські книги, книги Литовської метрики, незначна кількість збережених замкових (Заслав) і міських (Луцьк, Олика, Вишва, Миляновичі, Рівне, Козлин) книг, а також акти описово-статистичного характеру (поборові й подимні реєстри, люстрації та інвентарі). Домінують серед цих матеріалів ґродські, земські книги, які добре збереглися від початку їх запровадження (1566 р.). Подокументний аналіз дав змогу

виявити значний масив інформації з історії міського суспільства Волині. У Литовській метриці акумульовано вписи королівських привілеїв на заснування міст, надання маґдебурзького права, цехових статутів, ярмарків, торгів тощо. Інвентарі й люстрації стали безцінним джерелом для з'ясування соціальної та професійної структури волинських міщан. Завершується характеристика документальної бази оглядом уже виданих джерел з історії міст Волині XVI – першої половини XVII ст. Їх розпочав публікувати В. Антонович в «Архиве Юго-Западной России», загалом вони розпорошені по багатьох тематичних збірниках документів, що безпосередньо не стосуються міської історії. В останньому підрозділі вступного розділу розкрито методологію та методи вивчення проблеми. А. Заяць використовує традиційну методику історичного дослідження, яке, серед іншого, вимагало й уміння в умовах майже цілковитої небережності міських книг віднаходити відомості про міські сюжети в документах неміського походження – судово-адміністративних книгах ґродських урядів і земських судів та описово-статистичних актах. Із цим завданням автор блискуче впорався, застосувавши подокументний метод опрацювання, а також методи просопографії, мікроісторії та ін.

У другому розділі – «Загальна характеристика міських поселень» (с. 45–105) – розглядаються термінологічні питання («місто»/«містечко»), а також критерії класифікації міст. Передовсім дослідник зосереджується на понятті «місто». На відміну від інших істориків, А. Заяць розрізняє місто й село не за соціально-економічними характеристиками, а у правовому відношенні, адже міський статус поселення надавався великокнязівським і королівським привілеєм. Водночас указується на певну умовність термінів «місто» й «містечко», оскільки в документах ті самі поселення часто означувалися по-різному. Атрибутами міського статусу на Волині в досліджуваній час були локаційно-маґдебурзький привілей (закладав основи управління та судочинства в місті), правові акти на ярмарки й торги, укріплення тощо.

Базовим критерієм класифікації міст обґрунтовано обрано демографічний (кількість жителів/будинків). На підставі подимного реєстру 1629 р. – найповнішого статистичного джерела першої половини XVII ст. – фахівець виділяє міста чотирьох категорій залежно від адміністративного статусу та чисельності населення: головні (три центри повітів), більші (15 міст / із понад 500 будинків у кожному), середні (42 / 200–500) та малі (55 / до 200) (с. 56). Після виходу монографії про урбанізаційний процес на Волині (2003 р.) авторові вдалося виявити ще 19 поселень, які мали міські права, тобто на середину XVII ст. їх нараховувалося щонайменше 125. Із них 111 (89%) приватних. За своїми функціями навіть найменші міста були центрами «торгівлі, ремесла, опорними вузлами дорожньої сітки, релігійно-культурними осередками і, що особливо важливо, – острівками правової культури регіону» (с. 38). Вони також виконували оборонні (існування замків засвідчено у 105 міських поселеннях), адміністративні, резиденційні функції (с. 66–67).

Історик дотримується думки про поступальний розвиток міст. Незважаючи на низку стримуючих чинників, таких, як їх оренда й застава (наведено характерний приклад орендування міст заможним євреєм Маєром Давидовичем із Колок, с. 86–91), надмірне обтяження міщан повинностями

на користь власника, недалекоглядна урядова митна політика (коли митні комори і прикоморки, котрі були в багатьох містах, віддавалися переважно на відкуп євреям), морові пошесті, пожежі, регулярні татарські набіги, шляхетські міжусобиці, що часто супроводжувалися розоренням міст, жовнірські постої («лежі») та напади, існували і сприятливі – вигідне географічне положення Волині (зокрема розгалужена мережа річок, поблизу яких здебільшого й виникали міста), численність торговельних шляхів, інтенсифікація товарно-грошових відносин, що стимулювала шляхту локувати нові містечка, утечі селян як позитивний фактор залюднення міст.

У третьому розділі – «Роль власників приватних і старост королівських міст у системі міської життєдіяльності» (с.106–123) – зроблено висновок про визначальну роль у появі та розвитку приватних міст їхніх власників (маґнатів і шляхти). Реконструюється механізм залежності міського соціуму від власника, який не лише ініціював локацію міста, отримання ним королівських привілеїв, але й вкладав свої кошти в його розбудову, призначав вїйта, був апеляційною інстанцією щодо рішень міського суду тощо, тобто повноправним господарем поселення. Звичним явищем було втручання в міське самоврядування (через призначення урядників), оренда й застава міст. Не сприяло розвитку міських поселень спільне володіння ними кількох осіб. Автор підтверджує усталену в історіографії тезу про вплив старости на життя королівських міст. Проте також акцентує й на позитивних сторонах цих контактів, переважно в питаннях обороноздатності чи підтримки правопорядку. У праці детально описано механізми управління старостами та їхніми заступниками (підстаростами, намісниками, бурграбїями) в містах, рівень їх втручання в міські справи (надто у самоврядування й судочинство), конфліктні ситуації (особливо гострі виникали в Луцьку, Володимирі, Кременці), які залежали від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Траплялися випадки, коли шляхтич поєднував уряди старости та вїйта (інкорпорація вїйтівства, характерний приклад Ковеля). Ця обставина позбавляла міщан можливості вибрати своїх урядників, відкривала шлях до значних надуживань із боку старости та його заступників або ж орендарів.

Четвертий розділ монографії присвячено організації міського управління (с.124–225). У першому підрозділі докладно проаналізовано роль і місце вїйта у житті міської громади. У королівських містах його призначав король, а у приватних – власник поселення з кола своїх слуг. З огляду на прибутковість (плата за судочинство, прибутки від нерухомості, включно з цілими селами, податки та повинності міщан і т. д.), вїйтівство в королівських містах часто передавали в заставу/державу, інколи продавали. Найчастіше вїйтами ставали представники шляхти, рідше – міщани, за етнічною належністю – українці й поляки. Попри утримування вїйтівства, вїйти-шляхтичі брали участь у звичних для себе грошово-кредитних операціях (боргували та позичали гроші), провадили підприємницьку діяльність. Вони мали власних слуг, нерідко теж шляхетського походження. У королівських містах вїйтівства зазвичай були дідичними. За нормами маґдебурзького права вїйти очолювали судовий орган – лаву. Типовою була ситуація, коли вони надуживали своїм посадовим становищем (показові конфлікти на цьому ґрунті володимирських міщан із

війтами у другій половині XVI ст.). За умови невикуплення війтівства міськими громадами війти-шляхтичі залишалися чужими для міщан, переважно зі своїми інтересами, які майже ніколи не збігалися з міщанськими, що й провозувало протистояння (як у Володимирі, так і у Кременці та Луцьку), які автор яскраво описує у книзі. У приватних містах влада війта обмежувалася не тільки власником, а й урядником пана, котрий керував маєтковим комплексом із центром у місті. Часто вони діяли спільно, інколи урядники мали зважати на позицію війтів. Останні не раз перекладали свої судові повноваження на заступників – лентвійтів. Це була плата своїм слугам, часто лентвійтівство передавалося в держання. Натомість прибутки від маєтків і данин, якими забезпечувалося війтівство, війти могли віддавати в оренду іншим особам, навіть євреям. Лентвійти, будучи як міщанами, так і шляхтичами, нерідко суміщали цю посаду з урядами бурмистрів, райців, лавників, писарів, тобто були інтегрованими в міське самоврядування. Окрім судових функцій вони стежили за правопорядком у поселенні, долучалися до управління містом, виконували доручення війтів, виступали вповноваженими міщан. Лавники (присяжники), котрі творили дорадчу судову колегію, підпорядковувалися війтові та лентвійтові. Максимальна їх кількість у повітових містах znana з джерел – 7 осіб, але згадуються в основному по 1–2 або 3–5 лавників, які обиралися на різні терміни. Практикувалося авансування на вищі уряди – лентвійтів і райців. Присяжники були здебільшого міщанами українського походження, за винятком Кременця, де цю посаду обіймали поляки. Лавники засвідчували вчинення правових дій поза магістратом (як-от укладання заповітів), полагоджували різні справи за велінням райців і бурмистра тощо. Часто були неписьменними, підбиралися війтами зі своїх слуг і родичів, не пов'язаних із містом, що порушувало норми маґдебурзького права.

У другому підрозділі четвертого розділу мовиться про міську раду – важливий орган міського самоврядування. Райці, які виконували адміністративні функції в місті, видавали різноманітні накази, розпоряджались фінансами (про що звітувалися), організовували збір подимного й інших державних податків із міщан (через це деколи піддавалися баніції), загалом стояли на сторожі міських прав і піклувалися про розвиток міста. Стежили, наприклад, щоб міщани зі своєю нерухомістю не потрапляли під неміську юрисдикцію, вчасно відбували повинності та платили міські податки. Обстоювали вони й ремісничі або торговельні інтереси міста (скаржилися на євреїв за їх надуживання в торгівлі, поборювали костельних, шляхетських і замкових підданих у цеховому ремеслі й т. д.), піклувалися про обороноздатність і благоустрій міста, дотримання в ньому правопорядку (зокрема виставляли міську сторожу та слуг для патрулювання ринку, вулиць). Кількість райців сягала 4, а каденція далеко не завжди обмежувалася 1 роком. За походженням вони були міщанами-українцями (у Кременці третина була католиками). Окремі райці просувалися щаблями кар'єрної драбини, іноді посідаючи уряд лентвійта або й війта (Олика, 1601 р.). Займаючись підприємницькою діяльністю, вони неодноразово надуживали своїм службовим становищем, самі порушували правопорядок, вели себе негідно, ігноруючи приписи міського права.

Дослідник уклав майже вичерпний перелік луцьких в'їтів, досить повний – володимирських, меншою мірою – кременецьких, також установив імена 180 в'їтів приватних міст і понад сотні писарів зі щонайменше 30 міст. У відповідних місцях книги подано доповнення переліків луцьких лентвійтів, лавників, райців, які опублікувала Н.Білоус у праці «Urządnicy miejscy Łucka w XV–XVII wieku: Spisy» (2017 р.).

У третьому підрозділі четвертого розділу А.Заяць інформує про склад та функції найманих міських урядників і слуг (писарів, шафарів, інстигаторів, кликунів, катів, сторожів, міських і в'їтівських слуг), від котрих також залежало повноцінне життя міського суспільства. Найважливішим із найманих урядників був писар, котрий, згідно зі своїми службовими обов'язками, був присутній як на засіданнях лави, так і ради, вів міські книги й іншу документацію, вписував судові позови, завіряв заповіти, за потреби представляв інтереси міста, був свідком при виконанні низки правових дій. Не менше половини з відомих істориків писарів були шляхтичами, переважно українцями за походженням, рідше поляками. Ці урядники часто-густо займалися позаписарськими заняттями, неправно використовували своє адміністративне становище, фігурували у судових справах як відповідачі. Якщо про писарів маємо достатню багату документальних відомостей, то про опікунів міськими фінансами (шафарів) і публічних обвинувачів (інстигаторів) джерела згадують лише в Луцьку. Автор визначив функціональні обов'язки міських та в'їтівських слуг, їх різновиди («паробки», «позовчики», «підвойські», «кликуни»), навів звістки про міську сторожу (підтримувала порядок в місті, протипожежну безпеку, оберігала міщан від злодіїв, ловила останніх, конвоювала їх до місць ув'язнення), ката, службовців із чітко окресленими зобов'язаннями – слюсарів, пушкарів, шабельників, пастухів, сурмачів. Міські слуги виконували різні завдання ради та в'їта, поліцейські функції, скликали міщан на збори, викликали до суду оскаржених осіб (так звані «позовчики», котрі розносили позови), оголошували розпорядження міської влади («кликуни») тощо.

В останньому підрозділі четвертого розділу А.Заяць розкрив роль в управлінні містом середнього прошарку міщанства – ремісників, купців, заможних перекупнів/перекупок, власників нерухомості. Однак мешканці королівських міст Волині належали до різних юрисдикцій – не тільки міської (ратушної/магдебурзької), а й замкової, шляхетської та духовної (церковної/костельної), а тому не були єдиними у правовому сенсі й часто протистояли одні одним. У вужчому значенні підданих замку, шляхти та духівництва взагалі не варто вважати міщанами, адже вони не сплачували міських податків і не відбували необхідних повинностей, проживаючи на юридиках, адміністративно підпорядковувалися окремим в'їтам та лавникам, а ті були слугами магнатів і вищого духовенства чи монастирів. Поспільство Луцька обирало міських урядників, оплачувало їхню роботу, контролювало, брало участь у вирішенні міських справ шляхом спільних нарад у ратуші, заслуховувало фінансові звіти своїх зверхників. Неодноразово еліта поспільства – цехмістри – ставали учасниками засідань ради і лави. Подібна практика існувала й в інших повітових містах. За неналежне виконання службових обов'язків представники міського загалу позивали райців, лавників, в'їтів. Міщани Кременця

в 1615 р. отримали дозвіл створити контрольний орган – колегію 24-х мужів, проте її діяльність джерельно не відображена. У приватних містах міщанство мало менший вплив на вибори урядників (це робилося за згоди власника).

Міське судочинство та його специфіка стали предметом дослідження в п'ятому розділі (с.226–280). На підставі актового матеріалу автор з'ясував, що суди були переважно мішаного типу – раєцько-лавничі (гайні виложені, потрібні/поточні), в яких застосовувалися приписи маґдебургії (кодекс Б.Гроїцького; наводиться ряд прикладів, де у судових рішеннях покликалися на конкретні статті маґдебурзького права), II і III Литовських статутів (показові у цьому плані судові постанови в Козлині 1608–1609 рр.), хоча є й випадки звернення до звичаєвого права («ставлення шапки», кидання жереба). У разі потреби судочинці повітових міст зверталися по роз'яснення до «вищого суду» у Львів. Поза юрисдикцією міських судів перебували євреї, яких судив староста або підстароста. На шляхтичів чи мешканців юридик міщани нерідко скаржилися до замкових і гродських судів. Так, хоча у приватних містах формально міські суди були незалежними від замкових урядів, які виступали апеляційною інстанцією щодо їхніх рішень, однак міщани не раз подавали свої скарги безпосередньо до замкових судів, особливо коли справа стосувалася війта. Суди зазвичай відбувалися в ратуші, проте інколи й в інших місцях – будинках війтів, лентвійтів, райців, ба навіть у шинку (Луцьк, 1608 р. – с.233). Автор описав етапи судового процесу від його початку (вручення позову) та до вироку (часто передбачав смерть або покарання біля стовпа ганьби – пранґера), включно з годинами проведення судового засідання, наголосивши, що у судах можна було шукати справедливості, але траплялися й ситуації, коли в їх діяльності проявлялися подвійні стандарти. Важливе місце у судочинстві відігравала присяга, а також участь уповноважених («умоцованих») осіб, фактично адвокатів. Превалювали справи цивільного характеру, проте були і кримінальні (вбивства, крадіжки, погрози тощо). Поширеним явищем залишалося й полюбовне залагодження суперечок. Дослідник доводить, що у волинських міщан, особливо королівських міст, було розвинене почуття власної гідності та правової свідомості.

Шостий, завершальний, розділ монографії присвячується міській громаді (с.281–385). А.Заяць намагався показати джерела формування міщанства, його соціальний, професійний та етнічний склад, наявність шляхетського чинника в міщанському повсякденні. У першому підрозділі приділено увагу залюдненню міських поселень, яке проходило шляхом природного відтворення, переселення й утечі до міст переважно селян, хоча за законом мешкати там мали право лише вільні люди. Потенційних утікачів нерідко переманювали власники новозаснованих міст. Автор охарактеризував явище «викочення» селян (організоване переселення чужих підданих). Такі переміщення (як селян, так і міщан) набули великих масштабів, на що вказують непоодинокі у гродських та земських книгах угоди шляхти про повернення втікачів. У королівських містах селяни осідали й на юридиках. До міста легально переселялися також представники вільних категорій населення – замкові слуги, козаки, духівництво, євреї.

Правовий статус волинських міщан висвітлено у другому підрозділі шостого розділу. Максимально повно, наскільки це дозволяли джерела, історик

осмислив цю малодосліджену проблему. Найважливіше питання – прийняття до міського права, що було звичною нормою у великих королівських містах, – на матеріалі волинських міст досі ніхто не вивчав. Авторкові вдалося встановити, що в першій половині XVII ст. в Луцьку міщани отримували міське громадянство. У цьому контексті цінні спостереження щодо побутування самого терміна «міщанин» у королівських містах Волині. Усіх їхніх жителів називали «міщанами» (навіть євреїв), натомість в інших містах Корони такий статус мали лише ті, хто приймав міське право, тож мешканців юридик чи загалом передмість, як і членів єврейської громади, так не називали. На переконання дослідника, це свідчить про нерозвиненість правової термінології та незначну диференціацію міщанського середовища на волинських теренах. Автор скрупульозно аналізує артикули Литовських статутів, що стосувалися прав міщан, на прикладах показує ступінь їхньої особистої свободи, котра була доволі обмеженою (у приватних містах населення залежало від власників, які часто не робили різниці між ними й підданими селянами). Попри це, статус міщанина надавав його носієві низку прав, зокрема займатися торгівлею (бути купцем) і ремеслом (входити до складу цехів), що гарантувалося королівськими привілеями на торги та ярмарки і затвердження цехових статутів. Не менше міщани мали й обов'язків. Як користувачі своїх земельних наділів (а не власники), вони були змушені сплачувати відповідні чинші; на них покладалися й інші повинності – грошові, натуральні та відробіткові. Громадяни міста платили державні податки (у приватних міських поселеннях – їхнім власникам), виконували ремісничі роботи, відбували підводну повинність, військовий обов'язок (утримання міських укріплень у належному стані, володіння зброєю), у деяких приватних містах – навіть панщину.

У третьому підрозділі, що має назву «Соціальна структура і професійний склад міського населення», А.Заяць для аналізу соціального розшарування міщан застосовує традиційну дослідницьку схему (патриціат – поспільство – плебе), хоча й наголошує на її умовності, яка не дозволяє визначити статус багатьох категорій міських мешканців Волині – халупників, парканників, комірників, огородників, підсусідків тощо. У волинських містах були й так звані «служилі люди» – бояри, козаки, стрільці, гайдуки, лісничі, гайові, побережники. Для суспільного розшарування ключовим є рівень заможності. До «патриціату» належали райці, лавники й писарі, «багатші міщани» (володіли великою кількістю землі й худоби, орендували села, ставки, корчми, млини, збір податків і т. д.), а до поспільства – середнього прошарку міщан – ремісники (у т. ч. цехмістри), дрібніші купці, заможніші перекупні/перекупки, представники вільних професій (аптекарі, лікарі, малярі), власники міської нерухомості. До «плебсу» (бідноти) автор цілком слушно зараховує учнів ремісників, домову челядь, наймитів, гультяїв («люзних»), злидарів («нендзних»), але також і позацехових ремісників (с.350, 392), що, на наш погляд, не зовсім виправдано, адже вони, проживаючи, наприклад, на юридиках, могли бути досить забезпеченими (зрештою, в іншому місці книги історик і сам ставить під сумнів усталену тезу щодо партачів як представників плебсу – с.326).

Стосовно інших виокремлених у монографії категорій міського населення (коморників, підсусідків, огородників та ін.) слід зауважити, що їх можна

«вписати» в уже згадану соціальну «тріаду». Адже той самий представник плебсу міг фігурувати в інвентарях як коморник тільки на тій підставі, що винаймав приміщення у власника будинку. Підсусідки, які не мали власної землі, проте володіли хатою, могли бути успішними ремісниками чи перекупнями, тобто умовно належати до поспільства. До нього ж можемо віднести також тих огородників у приватних містечках, в яких були халупа, город, а то й власне поле. Перелічені щойно категорії міського населення класифікуються за майновою ознакою. Служилий люд міст, поділений автором за функціональною ознакою, також розшаровується соціально. Скажімо, козаків, котрі відбували кінну службу (виставляли до чотирьох коней), доцільно вважати середньозаможними мешканцями приватних міст.

Серед категорій служилих людей, виділених у праці на основі документальних свідчень, привертають увагу чемериси. Зафіксовані у Красилові та Базалії (1615 р.), вони, за словами автора, виконували «якісь військово-поліційні функції» (с.335). Представники цього етносу (загалом 27 осіб), очевидно, мали обов'язок кінної служби й використовувалися для охорони названих міст від татар. Чемерисів Я. Дашкевич розглядав як самотню військово-служилу етнічну групу угро-фінського походження (відгалуження поволзьких марійців), яка за соціальною роллю була близькою до міських козаків¹. Звістка про чемерисів у приватних містах Волині унікальна, адже з неї висувається, що вони були не лише на старостинській службі в Барі та інших містах Поділля, а й наймалися маїнатами (тут – Острозькими) для сторожової служби з метою захисту волинських маєтків від татар.

Професійну структуру міщан, через брак документів відповідного характеру, детально вивчити неможливо. Однак подані автором підрахунки згадок про щонайменше 136 міщанських професій дають змогу говорити про традиційну спеціалізацію міського ремесла, яке поділялося на виробничу та невиробничу сфери, окреслити його регіональні особливості, престижність, відстежувати конфлікти у цехах, поборювання партачів, відносини з євреями тощо. Окрім традиційних фахів, без яких не обходилося жодне місто (ковалі, кушніри, шевці, ткачі, гончарі), А. Заяць визбирав відомості про малярів, годинників, аптекарів, цирульників («балверів»), золотарів та ін. Ремісники поєднували свою професію з іншими видами діяльності, передовсім підприємництвом (вони орендували нерухомість, торгували зерном тощо). Цехи існували в більших містах (знаємо про цехові статuti з Луцька, Володимира, Кременця) й за своєю організацією взувалися на ремісничі корпорації королівських міст Корони. Кількість цехів не була великою (наприклад у Кременці станом на 1635 р. їх налічувалося шість). Очоловали ремісничі об'єднання цехмістри, котрі іноді, як уже зазначалося, посідали уряди лавників і райців.

Етнічну належність волинського міщанства ідентифіковано за іменами/прізвищами та супровідними етнонімами (ця дослідницька проблема стала темою четвертого підрозділу шостого розділу монографії). Незважаючи на недосконалість такого методу, удалося усталити, що українці становили левову частку населення волинських міст. Цю тезу підтверджують і факти відчутного

¹ Дашкевич Я. Чемерисы в городах Украины XVI–XVIII вв. // Його ж. Україна і Схід. – Л., 2016. – С.437, 444.

переважання останніх серед райців та лавників. Цікаво, що якщо у Кременці, Олиці й Торчині католиків нараховувалося близько третини від загального числа задокументованих урядників, то в Луцьку неукраїнців було всього 7–8%. У 1620–1640-х рр. в Острозі католицизм сповідували майже третина всіх райців і лавників, натомість у менших містах у цей час ситуація залишалася незмінною – там виразно домінували українці (приклад Вижви, Милянєвичів, Ковеля, Рівного, Горохова). Порівняно з XVI ст., у першій половині XVII ст. спостерігалася тенденція до зростання в міському середовищі кількості католиків (переважно поляків), що пояснюється вдалою релігійною політикою католицької церкви (існувала Луцька дієцезія з деканатами у Володимирі, Олиці, Кременці, Заславі та Збаражі, що охоплювали 63 парафії).

Джерела фіксують у Луцьку вірменську громаду, є також поодинокі згадки про московитів, литвинів (литовців/білорусів), німців, італійців, шотландців, циган, одного латвійця. У містах князів Острозьких на початку XVII ст. жили невеликі громади осілих татар (найбільше в Острозі, але також у Старокостянтинові, Новому Любарі, Новому Полонному), які виконували військові повинності. У цьому аспекті до татар близькими були вже згадані чемериси, котрих чомусь не зараховано до міських етносів.

За обчисленнями автора, євреї документуються у 86 містах Волині. Станом на 1629 р. найбільше їх було у Киселині (51%), трохи менше половини – у Кошовграді, ще менше – у Корниці (28%), Андріїві (23%), Володимирі (20%). У 16-ти містах частка представників цієї національної спільноти становила 10–19%, у 33-х – 5–10%, у 27-ми – до 5%. Дослідник має рацію, стверджуючи, що під тогочасним терміном «жиди» розуміли рабанітів і караїмів (діяв релігійний критерій розрізнення, де перші (євреї) були ортодоксами, а другі (караїми) – відступниками, які хоча й дотримувалися Старого Заповіту, однак відкидали Талмуд). В етнічному відношенні це також були дві відмінні групи, що різнилися мовою й побутом. Караїми – тюркська народність із високим рівнем етноконфесійної самосвідомості – мали свою окрему громаду в Луцьку, а також у Деражні², що, на жаль, спеціально не акцентовано в підрозділі, де йдеться про поліетнічний характер волинських міст (хоча згадки про луцьких караїмів у книжці трапляються неодноразово – с.188, 200, 203, 216, 273, 349 та ін.).

В останньому підрозділі шостого розділу А.Заяць зупиняється на проблемі шляхти в містах, яка з'являлася там із різних причин (сеймики, гродські уряди й земські суди, ярмарки, торги тощо). Зокрема автор окреслив шляхи проникнення шляхетства в міста (королівські надання, купівля нерухомості, відчуження її через борги, одруження з міщанками) та описав реакцію міщан на це явище (традиційно вони скаржилися королю і старості про несплату шляхтичами міських податків). Зацікавлений читач знайде у книзі сюжети, пов'язані не тільки з проживанням шляхти в королівських містах, а і її участю в роботі органів міського самоврядування (урядування на посадах вйта, лентвійта, райців, лавників, писарів), протистоянням із міщанами (зазвичай провокувалося негідною поведінкою окремих шляхтичів, що проявлялася в

² Про караїмів у Луцьку та Деражні див.: *Дашкевич Я.* Караїми // Там само. – С.368–369; *Gąsiorowski S.* Karaïmi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku. – Kraków; Budapeszt, 2008. – S.193–198, 373, 435, 457–458; *Шабаровський В.* Караїми на Волині: Штрихи до портрета загадкового народу. – Луцьк, 2013. – С.49–156.

нападах на будинки, пограбуванні та побитті (іноді аж до смерті) міщан, згвалтуванні їхніх дружин, доньок тощо), насиллям міщанства над шляхтою (окрім словесних образ були й випадки побиття, які призводили до загибелі), а також співпрацею між ними на економічному ґрунті (взаємні позики грошей, застава речей). Нерідко саме шляхтичі ставали вповноваженими міщан у різних справах (так, інтереси згаданого вище колківського єврея Маєра Давидовича представляли понад 25 осіб шляхетського походження, серед них і князь Григорій Четвертинський). Виявом присутності шляхти в повітових містах Волині були не лише їхні двори/будинки, а і юридики, котрі мали окремих в'їтів, приваблювали позацехових ремісників та збіглих селян. На думку автора, юридики відігравали деструктивну роль у житті міст на маґдебурзькому праві (с.365). Справді, в економічному та правовому відношенні такі адміністративно-територіальні утворення, автономні від ратушної юрисдикції, підривали міський устрій, однак, з іншого боку, у них варто також убачати позитивний фактор урбанізації міських поселень, їх просторового розвитку. У приватних містах шляхтичами були близько 75% в'їтів і майже 100% урядників (намісників). У цих населених пунктах зосереджувалася також служила шляхта.

У висновках автор акцентує увагу на ключових проблемах, розглянутих у дослідженні (с.386–393). Доповненням до нарративної частини монографії стали значні за обсягом додатки. Це переліки в'їтів Луцька, Володимира та приватних міст (с.402–419), луцьких, володимирських, кременецьких, ковельських лентв'їтів, райців (у т. ч. бурмистрів), лавників (с.420–468), урядників приватних міських поселень – Милянєвичів, Вижви, Козлина й Олики (с.469–481). Окремі таблиці присвячено міським писарям королівських і приватних міст (с.48–486), згадкам про євреїв, зі вказанням числа їхніх будинків (с.487–492). Завершується видання науково-довідковим апаратом, який включає список джерел і літератури (с.493–537), географічний та іменний покажчики (с.538–580). Візуально і змістово доповнює книгу окремий ілюстративний блок, а також карта, на яку нанесено всі міста Волині досліджуваного періоду з поділом їх на королівські, шляхетські та духовні.

Насамкінець відзначимо особливість авторської методи наукових студій – кожна висловлена теза обґрунтовується документальними свідченнями, що дозволяє читачеві поринути в міський світ ранньомодерної Волині. Завдяки такому підходу, монографія має не тільки величезну наукову вартість для історичної урбаністики – вона є й невичерпним джерелом для краєзнавчих розвідок. У цій праці викладено надзвичайно багато розмаїтих фактів з історії конкретних міст. До позитивних сторін рецензованого дослідження також слід віднести глибоку обізнаність автора з літературою предмета – висвітлення важливого наукового питання А.Заяць розпочинає з огляду думок істориків, а вже потім висловлює власне бачення проблеми, підкріплюючи його джерельними відомостями.

Із появою монографії про міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. українська історіографія вийшла на якісно новий рівень у містознавчих студіях ранньомодерної доби.

Андрій Фелонюк (Луцьк)